

Слободан Антонић
Филозофски факултет
Београд

УДК: 316.444.3
Оригинални научни рад
Примљен: 11. 06. 2013.

ДРУШТВЕНА ПОКРЕТЉИВОСТ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ СРБИЈИ: ЈЕДАН РЕВИЗИОНИСТИЧКИ ПОГЛЕД¹

Сажетак: У раду се полази од налаза последњеј исцртавања друшћивене струк-
туре Србије (2012) који показују знаћно смањене верићкалне друшћивене окрећли-
вости, што је важно за већа међуслојна расцпојања. У светлу тих података, аутор сма-
тра да се мора преисцртићати и ранија, прилично строга оцена појединих наших социо-
лога о „затворености“ садашњеј социјалистичкој друшћива Србије за већу окрећли-
вост. Аутор анализира те оцне и налазе ранијих исцртавања (Јанићјевић, 1970;
Флере и Ђурђево, 1982/3; Боћдановић, 1986; 1988; Вуковић, 1989), као и коментаре тих
налаза. Закључује да је строга оцена о окрећливости у садашњем српском дру-
шћиву последица шемајској инцртирања тих налаза преко Јасудиној индекса.

Кључне речи: структурална окрећливост, савршена окрећливост, Јасудин
коэффициент, ећалиаризам, идеологија.

* * *

Најновије истраживање о покретливости у Србији, како нас извештава Цве-
јић (2012), показује „тренд пораста регрутације из вишег слоја и класне консоли-
дације“, односно налаз да се „регрутацијски круг за виши слој све више затвара
у релацију виши слој – стручњачки слој“ (Цвејић, 2012: 150-1). Ако погледамо
Табелу 1, видећемо да удео руководилаца (слој 1) који су земљорадничког или
радничког порекла (слојеви 5-7) износи свега 22,5 посто, стручњака (слој 3) 37,0
посто, а приватника (слој 2) 50,0 посто.

¹ Овај чланак је учинак рада на пројекту *Изаови нове друшћивене инцртирације у Србији: кон-
црти и акцрти* (бр. 179035), који се изводи на Институту за социолошка истраживања Филозоф-
ског факултета у Београду.

Табела 1
Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Цвејићу, 2012)

Очев слој	Слој испитаника (посто)						
	1	2	3	4	5	6	7
1	39,3	4,8	8,4	3,5	2,0	2,3	1,5
2	0,0	16,3	3,4	0,7	0,8	0,5	0,4
3	27,0	8,7	29,9	4,8	2,0	2,3	0,8
4	11,2	20,2	21,3	32,6	9,6	3,3	4,2
5	12,4	21,2	19,2	24,5	46,2	8,9	8,8
6	2,2	11,5	5,2	13,2	13,7	51,2	13,0
7	7,9	17,3	12,6	20,6	25,6	31,5	71,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Легенда: 1 – крупни и средњи предузетници, виши и средњи директори, политичари; 2 – мали и микро предузетници, нижи директори, крупни пољопривредници; 3 – стручњаци, samozапослени и слободне професије и нижи руководиоци са универзитетским образовањем; 4 – службеници, техничари, samozапослени, слободне професије и нижи руководиоци без универзитетског образовања; 5 – ВКВ и КВ не/мануелни радници; 6 – ПКВ и НКВ не/мануелни радници; 7 – ситни приватни пољопривредници.

Извор: Цвејић, 2012: 150-154.

Оваква слика данашње покретљивости у Србији слична је оној коју налазимо у Британији још почетком 1970-их (видети Антонић, 2012: 10-11). Међутим, покретљивост у српском друштву у доба социјализма је била далеко виша, баш са становишта могућности деце радничког и земљорадничког порекла да доспеју до виших положаја у друштвеној слојевитости. Ако погледамо *Табелу 2*, видећемо да је данашњих 22,5 посто руководилаца земљорадничког и радничког порекла неколико пута ниже од некадашњег (1988) удела од 83,9 посто, данашњих 37,0 посто стручњака земљорадничког и радничког порекла такође је готово двоструко ниже од некадашњег удела од 66,2 посто, а данашњих 50,0 посто приватника земљорадничког и радничког порекла је готово упола ниже од некадашњег удела од 71,3 посто (Богдановић, 1991а: 486). Сличну високу стопу (далекометне) друштвене покретљивости показивала су и остала истраживања покретљивости у социјалистичкој Србији (Јанићијевић, 1972; Звекић, 1981; Флере и Ђурђевић, 1984; Богдановић, 1987а; 1991а; Вуковић, 1994).

Табела 2
Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Богдановићевој, 1988)

очево занимање	занимање испитаника (посто)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.	
Руководиоци	1,6	3,7	1,4	0,0	0,4	0,8	1,6
Стручњаци	4,0	13,0	5,7	5,9	0,9	0,6	3,7
Службеници	7,3	13,4	13,6	5,0	2,0	2,5	5,5
Приватници	3,2	3,7	2,9	17,8	2,2	0,3	3,2
Радници	26,6	33,3	40,7	30,7	39,2	12,8	30,4
Земљорадник	57,3	32,9	35,7	40,6	55,2	83,0	56,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Богдановић, 1991а: 486.

Међутим, када су социолози својевремено оцењивали покретљивост у социјалистичкој Србији, они су тадашње друштво приказивали као затворено. Тако су, рецимо, Флере и Ђурђевић тврдили да „друштвена покретљивост показује системски карактер задржавања стеченог положаја“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 170), затим да је узлазна покретљивост „изнуђеног типа“ (172), те да „код виших слојева (руководилаца и стручњака – С. А) (...) бележи хомогеност, што значи да код последњих слојева, уз саморепродукцију, постоји тек незнатно померање у околне слојеве“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 172). И Марија Богдановић је, након анализе својих и туђих истраживања покретљивости у Србији и Југославији закључила да „добijени подаци показују да наше друштво, у различитим временским периодима и на различитим тачкама друштвеног простора карактерише *значајна затвореност друшћивене стуркијуре*“ (Богдановић, 1987а: 323; истоветна оцена и у: Богдановић, 1992: 198; курзив С. А). Сличан утисак о „затворености“ за покретљивост тадашњег српског и југословенског друштва могао се добити и приликом читања неких других наших социолога (Секулић, 1984; Вуковић, 1994).

У овом раду не само да ћу се заложити за исправку таквих оцена, већ ћу настојати и да објасним зашто је до њих дошло². Основни разлог је, по мом мишљењу, шематско читање статистичких показатеља, попут Јасудиног индекса, као и недовољно реалистичка концепција отвореног друштва (друштва „савршене покретљивости“).

² Желим да напоменем да нећу разматрати тезу да је, током времена, дошло до извесног *затворарања* социјалистичког друштва за покретљивост, односно, да је дошло до смањења његове отворености, већ првенствено оцелу да је већ током раних седамдесетих, па онда и током осамдесетих, наступила „затвореност друштвене структуре“.

„Савршена покретљивост“ и Јасудин индекс

Први који је у научној литератури везаној за друштвену покретљивост у Србији употребио Јасудин индекс као средство за анализу и тумачење налаза, био је, колико сам успео да утврдим, Душко Секулић (1984). У објашњењу овог показатеља он је пошао од „перфектне мобилности“ (Секулић, 1984: 72). Јасудин индекс он тумачи као „кофицијент отворености који мери ступањ апроксимације од перфектне мобилности“, при чему „веће вредности значе већу дистанцу од перфектне мобилности“ (Исиџо). Посебно су, по Секулићу, значајне негативне вредности Јасудиног индекса, које показују „деловање `социјалних регулатора` који инхибирају мобилност према горе или према доле“ (Исиџо).

Да бисмо разумели Јасудин индекс и све што је у вези њега, морамо, дакле, најпре разумети појам „савршене покретљивости“ (perfect mobility; овај израз је Гласов; Glass, 1954). Њега је у нашу социологију увео Војин Милић (1922-1996), први социолог који је дао преглед друштвене покретљивости тадашње земље (Милић, 1960б; овде користим прештампан текст из Милић, 1996). Милић је, најпре, направио разлику између „*сџрукџуралне*“ и „*чисџе*“ покретљивости (у литератури на енглеском: pure mobility). Структурално неопходна покретљивост је она која настаје услед промене у структури радне снаге, односно у саставу слојева (Милић, 1996: 136; у литератури на енглеском: changes in stratum composition)³. Пошто је добио да од све мобилности чак 60 посто отпада на „структурално непоходну“, Милић закључује да је тадашње друштво много мање отворено него што се то чини. „Овај велики удео неопходних друштвених померања у укупној покретљивости најбоље илуструје пресудан утицај структуралних промена на друштвену покретљивост“ (Милић, 1996: 137).

Међутим, колико је тачно систем отворен не можемо израчунати само преко структуралне покретљивости⁴. Зато Милић уводи и појам „савршене“ покретљивости (Милић, 1996: 160). Тај појам означава поклапање структуре друштвеног порекла целог узорка, и сваке појединачне групе. Рецимо, у *Табели 2*, струк-

---

³ У Милићевом истраживању, рецимо, међу очевима је било 1.750 мануелних радника, а међу синовима је 2.773, док је немануелних радника било 736 међу очевима, и 1.648 међу синовима. То значи да се број горњих места у слојевима мануелних и немануелних радника повећао за 1.935, а та места су морала бити попуњена из доњег, пољопривредног слоја. У исто време, Милић је нашао да је 3.224 испитаника, од 8.707, променило слојни положај. Толико је била укупна покретљивост. Међутим, уместо да закључимо да је покретљивост 37,0 посто од узорка (3.224 у односу на 8.707), ми од тих 3.224 треба прво да одбијемо 1.935 (што даје 1.289). Тако је „чиста“ или „разменска“ покретљивост заправо само 14,8 посто.

⁴ Од 3.224 покретних, њих 2.742 је отишло горе, 482 се спустило доле. Пењање или спуштање се могло одиграти за једну или две степенице. Стога је немогуће простим одузимањем вредности структуралне покретљивости доћи до неког упоредивог показатеља.

тура друштвеног порекла свих испитаника дата је у крајњем десном ступцу („укупни удео“). То значи, рецимо, да би, 56,5 посто руководиоца, стручњака, службеника, итд. требало да има оца земљорадничког порекла да бисмо имали „савршену покретљивост“ (на својим подацима: Милић, 1996: 160-161; исто и: Флере и Ђурђевић, 1984: 161). Код стручњака, међутим, 32,9 посто њих има оца земљорадника. Стога, када је реч о том слоју, разлика између 56,5 посто и 32,9 посто заправо показује одступање од „савршене покретљивости“. Слично одступање се може израчунати за сваки слој приказан у *Табели 2*.

Ово одступање од савршене покретљивости управо мери Јасудин индекс. Сада се враћамо Душку Секулићу који, на основу Јасудиног индекса, даје тумачење друштвене покретљивости у Србији, добијено по истраживању Милосава Јанићијевића (1931-2004; истраживање је спроведено крајем 1970; Јанићијевић, 1972). Секулић најпре рачуна Јасудин индекс за грубу стратификациону поделу у три слоја (какову налазимо и код Милића): немануелни радници, мануелни радници и пољопривредници (*Табела 3*).

Табела 3
Јасудин индекс за Јанићијевићево истраживање (Србија, 1970)
(по Секулићу)

Занимање оца	занимање испитаника		
	Немануел.	Мануелци	Пољопр.
Немануелци	0,50	-0,08	-0,45
Мануелци	0,05	0,38	-0,41
Пољопривред.	-0,52	-0,35	0,86

Извор: Секулић, 1984: 72.

Највише вредности Јасудиног индекса су у кућици *самообнављања* друштвених слојева (зацрњено). И управо та „црна силазна дијагонала“, која се и доцније јављала код приказа тадашњих истраживања, јесте оно што је наводило социологе на оцену о „затворености“ српског друштва. Уз то, чињеницу да је Јасудин индекс за самообнављање немануелаца био нижи него за самообнављање пољопривредника (0,50 наспрам 0,86), Секулић је овако протумачио: „социјални регулатори који условљавају саморепродукцију пољопривредника (...) јаче делују на `прикивање` пољопривредника уз земљу него што слични механизми `спречавају` мобилност немануелних према доле“ (Секулић, 1984: 72). Тако је уведен појам „социјалних регулатора“ и „механизама“ који, на изванредан начин који није потпуније објашњен, задржавају припаднике појединих слојева, пре свега пољопривреднике, да не могу да се попну, као и припаднике неких других слојева, рецимо немануелце, да не могу да се спусте, на друштвеној лествици.

У истом тону, Секулић је, тумачући негативне вредности у хелијама десног ступца који се односи на силазност у пољопривреднике (-0,45, -0,41), изнео став о „постојању снажних социјалних баријера које спречавају помак из радничких и немануелних занимања у пољопривредна“ (Секулић, 1984: 73). Реч је о силазној покретљивости деце службеника или радника према слоју земорадника, што је по Секулићу спречено постојањем извесних „*снажних социјалних баријера*“ (које такође нису објашњене). Тумачећи пак негативне вредности у хелијама доњег реда који се односи на излазност из слоја пољопривредника (-0,52 и -0,35), Секулић томе додаје и да „постоје социјални механизми (регулатори) који спречавају прелазак пољопривредника у непољопривредна занимања“, називајући такав налаз „изненађујућим резултатом“ (Секулић, 1984: 73).

Тако уз „регулаторе“ и „механизме“ добијамо и „баријере“ које су биле правно или социјално невидљиве у тадашњем социјалистичком друштву, али за које је Секулић сматрао да их је идентификовао на основу Јасудиног индекса. Но те „баријере“, по Секулићу, не само да спречавају да се силази у слој пољопривредника, већ оне спречавају и да се деца пољопривредника пењу на више спратове друштвене структуре. Видели смо да он такав налаз назива чак „изненађујућим резултатом“ – изненађујућим, баш имајући у виду општи утисак о великом преласку из села у град, обављеном у доба индустријализације (1945-1965).

Смисао овог „изненађујућег резултата“, као и оцене о постојању „баријере“, можемо боље разумети ако погледамо *Табелу 4*, на основу које је и израчунат Јасудин индекс. Из крајње десног ступца видимо да би очева пољопривредника у сваком слоју требало да буде 69 посто како би покретљивост била „савршена“. Њих је, међутим, међу службеницима и стручњацима било 52 посто, а међу радницима 58 посто. То збиља јесте мање. Али, остаје необична идеја да се чињеница како је *йреко йоловине* радника, службеника и сручњака земљопрадничког порекла, може превести у тврдњу да „постоје социјални механизми који *спречавају* прелазак пољопривредника у непољопривредна занимања“. Но о томе нешто доцније.

Табела 4
Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Јанићијевићу, 1970)

Занимање оца	Занимање испитаника (у %)			Ук. удео
	Немануелно	Мануелно	Пољопривредно	
Немануелно	26,5	10,7	1,1	12,3
Мануелно	21,2	31,7	3,3	19,1
Пољопривредно	52,3	57,6	95,6	68,6
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Јанићијевић, 1972: 177.

Секулић затим рачуна Јасудин индекс и за Јанићијевићеве податке о покретљивости дате на основу разуђеније слојевитости (Табела 5). Опет су у табели зацрњене бројке које представљају највише вредности у ступцу, и опет смо добили готово правилну силазну дијагоналу (осим код слоја нижих службеника). Негативне вредности у целом првом доњем реду (7), који се односи на излазност из слоја пољопривредника, Секулић опет тумачи као „постојање социјалних баријера за прелазак пољопривредника у сваку другу подгрупу“, а негативне вредности у последњем ступцу десно (7), који се односи на силазак у пољопривреднике, Секулић тумачи као „постојање исто тако социјалне баријере за прелазак било које друге групе у пољопривреднике“ (Секулић, 1984: 75). Када су пак радници у питању, Секулић тврди да за НКВ и ПКВ раднике (слој 6) „према вишим групама имамо негативне баријере“ (Секулић, 1984: 76) – иако њихова кућица за стручњаке показује готово савршену покретљивост (-0,04), а за средње службенике управо савршену покретљивост (0,00). Међутим, Секулић до ове оцене долази тако што ове коефицијенте пореди са „просечном отвореношћу за прелазак из радничких у немануелна занимања“ која износи 0,05 (76), па отуда и индекс који се налази око 0,00 представља „баријеру“.

Но ако је индекс који има вредност око 0,00 „баријера“, наравно да онда за аутора „постоје јасне баријере за `пад` било ВСС, било СС и ВШС у било које радничко занимање“ (76), затим да код стручњака, службеника и радника „постоје снажне баријере да се не `миче` из властите групе“, да међу радницима постоји „баријера за (...) прелазак из групе КВ и ВКВ у групу НКВ и ПКВ“, те да се код немануелаца „баријера јавља код прелаза ВСС у ССС и ВШС“ (77). На крају, Секулић закључује да су „*пољопривредницима све друге групе затворене осим њихове власитије*, дакле затворена им је мобилност према горе“ (77; курзив С. А), а „са друге стране имамо исту такву затвореност и за групу ВСС но то код њих значи затвореност да `падну` на ниже положаје“ (78). Тако добијамо слику једног, суштински, затвореног друштва.

Табела 5
Јасудин индекс за Јанићијевићево истраживање (Србија, 1970)
(по Секулићу)

очеве занимање	занимање испитаника						
	1	2	3	4б	5	6	7
1	0,50	-0,01	0,06	---	-0,19	0,00	---
2	0,20	0,37	0,02	0,00	-0,07	-0,11	-0,48
3	0,06	0,16	0,01	0,01	0,10	0,02	-0,44
4а	0,10	0,19	0,02	-0,02	0,10	-0,08	-0,40
4б	0,02	0,04	-0,04	0,16	0,07	0,04	-0,36
5	0,02	0,09	0,03	0,03	0,34	-0,11	-0,47
6	-0,04	0,00	0,15	0,08	0,16	0,13	-0,40
7	-0,85	-0,52	-0,17	-0,79	-0,44	-0,06	0,86

Легенда: 1 – стручњаци (ВСС), 2 – средњи службеници (ВШС и ССС), 3 – нижи службеници, 4а – трговци, 4б – занатлије, 5 – КВ и ВКВ радници, 6 – НКВ и ПКВ радници, 7 – сељаци.

Извор: Секулић, 1984: 75.

Међутим, ако опет погледамо Јанићијевићево податке на основу којих је Секулић израчунавао Јасудин индекс (Табела 6), видећемо заправо високи степен отворености тадашњег српског друштва за вертикалну покретљивост на већу раздаљину, поготово у поређењу са другим њему савременим друштвима – рецимо, у поређењу са тадашњим британским друштвом (по Голторповом налазу за Енглеску и Велс; Golthorpe, 1987: 45; видети: Антонић, 2012: 10). На пример, док су у Британији припадници горње две класе занимања (I и II) у 29 посто случајева имали очеве из доњих, радничких класа (VI и VII), догле су у Србији, по Јанићијевићевом налазу, припадници горње две класе занимања (стручњаци и средњи службеници) у 54, односно чак 70 посто случајева имали очеве раднике или пољопривреднике. Такође, уочавамо удео очева-пољопривредника међу актуелним радницима и нижим службеницима који прелази половину свих очева, као и удео од две петине очева-пољопривредника међу стручњацима и самосталним занатлијама. Таква покретљивост не само да је далеко превазилазила постотак припадника средњих и виших слојева у Енглеској који су водили порекло из највеће доње класе тамошњег друштва – радништва, већ збиља тешко да се може превести у исказ: „пољопривредницима су све друге групе зајворене осим њихове властите, дакле зајворена им је мобилноси према горе“ (Секулић, 1984: 77; курзив С. А).

Табела 6
Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Јанићијевићу, 1970)

очеве занимање	занимање испитаника (посто)							Ук. удео
	1	2	3	4	5	6	7	
1	6,7	0,8	1,6	0,0	0,2	0,7	0,0	0,8
2	20,1	13,6	3,2	5,5	3,6	1,2	0,1	5,1
3	6,7	6,0	4,0	4,1	4,8	3,9	0,4	3,5
4	12,0	9,7	4,8	20,6	8,7	5,	1,6	6,6
5	6,0	6,8	7,2	8,2	11,6	1,2	0,3	4,9
6	6,7	10,7	6,0	17,8	16,9	20,3	2,0	10,6
7	41,8	52,4	63,2	43,8	59,6	66,8	95,1	68,5
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Легенда: 1 – стручњаци, 2 – средњи службеници, 3 – нижи службеници, 4 – трговци и занатлије (приватници), 5 – КВ и ВКВ радници, 6 – НКВ радници, 7 – сељаци.

Извор: Јанићијевић, 1972: 182-3.

Оно што је, међутим, заједничко за Голторпов и Јанићијевићев налаз о покретљивости њихових друштава јесте горњи десни угао њихових табела (стубац 6 и 7, ред 1 и 2). Он показује да су припадници нижих слојева занимања ретко потицали из породица које припадају вишим слојевима. У Енглеској је свега 5 посто припадника VI односно 4 посто припадника VII класе имало очеве из I и II класе, док је у Србији свега 2 посто НКВ радника и 0 посто сељака имало очеве стручњаке или средње службенике. Међутим, то што се само један потомак покретом из слоја 1 или 2 (стручњака или службеника) спустио у најнижи слој (пољопривреднике) – а по „савршеној“ покретљивости требало је да их буде 42 – Јанићијевића ипак није довело до закључка о „недовољној отворености“ друштва. Штавише, главно Јанићијевићево упозорење – заправо сасвим исправно са становишта онога што се у друштву догађало – тицало се културолошких опасности дотадашњег масовног „премештања сељака из села у град“, које је он назвао „стихијним“ (Јанићијевић, 1972: 184).

„Затвореност“ и „баријере“

Проблему ниске силазности из виших слојева у пољопривреднике вратићу се опширније у последњем одељку овог рада. Сада ћу пак прећи на прво од четири истраживања друштвене покретљивости у Србији у коме су се сами истраживачи послужили Јасудиним индексом како би протумачили своје налазе. Прво је истраживање Сергеја Флереа и Бранислава Ђурђева (Војводина, децембар 1982-јануар 1983). Ако погледамо *Табелу 7* видећемо опет, нешто изломљену, „црну

спуштајућу дијагонали“. Аутори у свом тумачењу утврђују да код стручњака, приватника, радника и земљорадника „постоји највиша вредност у односу на сопствену групу, што говори о саморепродуковању“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 170). Аутори и највишу вредност за руководиоце у односу на очеве службенике такође „условно сматрају“ као „саморепродуковање“ (*Исиџо*).

Табела 7
Јасудин индекс за истраживање Флереа и Ђурђевића
(Војводина, 1982/83)

очево занимање	занимање испитаника (посто)					
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.
Стручњак	0,06	0,62	0,06	-	-	-
Службеник	0,14	0,18	0,07	-0,05	-0,12	-0,24
Приватник	0,01	0,03	-0,01	0,24	-0,16	-0,16
Радник	-0,03	0,02	0,20	0,02	0,17	-0,36
Земљорадник	-0,22	-0,33	-0,41	-0,19	-0,05	0,82
Друго	-	0,17	0,26	-	0,05	-

Извор: Флере и Ђурђевић, 1984: 169.

Сличан утисак о „саморепродуковању“ добија се, по ауторима, и ако се вредности гледају по редовима. Највише вредности показују да су деца стручњака првенствено одлазила у стручњаке, а да се нису спуштала у мануелне слојеве (приватнике, раднике и сељаци). Такође и деца земљорадника су се много мање пела на више положаје него што је то требало да буде по „перфектној мобилности“ (осим у раднике), док су много више остајала да се баве пољопривредом.

Када је пак реч о „баријерама“, аутори су оценили „да се главне баријере, односно социјални регулатори покретљивости појављују на системски начин и то између аграра (пољопривредници) и осталих делатности“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 167). Основни разлог томе је што је „низлазна покретљивост ретка“, нарочито је „одлив свих категорија у земљораднике веома низак, а код стручњака чак и непостојећи“ (*Исиџо*). „Према наниже постоји очевидна затвореност“, примећују аутори (*Исиџо*).

Стога Флере и Ђурђевић закључују да, иако постоји „отвореност према узлазној покретљивости“, ипак „друштвена покретљивост показује системски карактер задржавања стеченог положаја“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 170). Наиме, и та узлазна покретљивост је, по ауторима, „изнуђеног типа“ (172) – тј. структурална, у Милићевом речнику – тако да се, нарочито „код виших слојева“ (руководилаца и стручњака), „бележи хомогеност, што значи да код последњих слојева, уз саморепродукацију, постоји тек незнатно померање у околне слојеве“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 172).

Тако опет добијамо утисак о друштву суштински затвореном за покретљивост. Међутим, довољно је погледати Табелу 8, која је Флереу и Ђурђеу основ израчунавања Јасудиног индекса, па видети да је реч о врло динамичном и отвореном друштву. Чак су и сами аутори утврдили високу покретљивост навише (63,5 посто), двоструко вишу од самообнављања (30,5 посто), уз ниску силазну покретљивост (6,0 посто, Флере и Ђурђеу, 1984: 171). Али, будући да узлазна и силазна покретљивост нису биле у равнотежи, због чега је код великог дела слојева довело до одступања од „савршене покретљивости“, аутори су онда сав „вишак“ узлазне покретљивости оквалификовали као „изнуђену“, те су једно израито динамично друштво на крају и оценили као затворено.

Табела 8
Међупоколењска покретљивост у Војводини
(по Флереу и Ђурђеу, 1982/83)

очево занимање	занимање испитаника (посто)								Ук. удео
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Стручњак	5	11	12	5	0	0	0	0	4
Службеник	21	18	14	15	5	7	0	1	10
Приватник	9	6	12	7	25	5	2	4	9 ⁵
Радник	29	35	29	45	33	43	3	9	28
Земљорадник	36	29	31	26	38	45	95	86	48
Друго	0	1	1	2	0	0	0	0	0
Укупно	100	100	100	101	100	99	100	100	99 ⁶

Легенда: 1 – привредни руководиоци; 2 – хуманистичка интелигенција 3 – техничка интелигенција (ВШ и ВСС); 4 – службеници са средњом спремом; 5 – приватници (занатлије, угоститељи, превозници); 6 – КВ, ПКВ и НКВ радници; 7 – крупни сељаци (7 и више хектара); 8 – ситни сељаци (до 7 хектара).

Извор: Флере и Ђурђеу, 1984: 164.

⁵ У изворној табели 1. Флереа и Ђурђеу (1984: 164) укупни удео за приватнике је био 28, за раднике 48, а за сељаке 9. Међутим, из текста, а и из саме табеле, јасно је било да је у питању (штампарска) грешка. Пошто се у тексту изричито каже да је та вредност за пољопривреднике 48, вредност која је била за раднике приписана је сељацима. Такође је на основу самих постотака у редовима за приватнике и раднике закључено да је немогуће да укупни удео приватника буде 28 посто (јер ни у једној кућици не прелази 25 посто), па су онда замењена и њихова места.

⁶ Овај ред у табели сам израчунао на основу табеле Флереа и Ђурђеу. Очигледно да њихово заокруживање није било добро. Овај рад Флереа и Ђурђеу је (хронолошки) први извештај о истраживању друштвене покретљивости код нас у коме, у главној табели, није дат број испитаника. Стога није могуће да се поправи ова непрецизност.

Међутим, у том друштву, по подацима самог Флереа и Ђурђева (видети *Табелу 8*), имамо изузетно високу узлазну далекометну покретљивост. Међу привредним руководиоцима чак 65 посто њих потицало је од очева радника или сељака, међу хуманистичком интелигенцијом тај број је износио 64 посто, међу техничком интелигенцијом 60 посто, међу службеницима 71 посто, међу приватницима (занатлије, угоститељи, превозници) 71 посто. Али, „савршена покретљивост“ је тражила да та величина буде 76 посто (видети последњи десни стубац у *Табели 8*). То би било постигнуто да се у сељаке спустио одговарајући удео (гледати стубац 7 и 8 у *Табели 8*): деце стручњака (било је 0 посто таквог порекла међу пољопривредницима, а требало је 4 посто), деце службеника (било је мање од 1 посто, требало је 10 посто), или радника (било је мање од 9 посто, а требало је 28 посто). Аутори кажу: „назире се основна правилност да, ако се већ не може попети на лествици друштвеног положаја, свакако треба задржати место на тој лествици. Структура података дозвољава да се говори о назирању њеног хијерархијског карактера“ (Флере и Ђурђев, 1984: 166). Не може попети? Две трећине горњих положаја попуњени су са дна стратификационе лествице, а аутори нагласак стављају на формулу „ако се већ не може попети“...

До истоветног утиска о затвореном друштву читалац долази и приликом сусрета са тумачењима Марије Богдановић како ранијих истраживања, тако и налаза оних у којима је сама учествовала (као аутор задужен за анализу друштвене покретљивости: Београд, почетак 1986; Богдановић, 1987а; Србија, без Београда и ван покрајина, новембар 1988; Богдановић, 1991). Богдановићева је, најпре, дала преглед налаза дотадашњих домаћих истраживања (Богдановић, 1987а: 315-328). Пошто су у њима занимања различито груписана, ауторка је занимања поделила у три највеће скупине: пољопривредна, мануелна и немануелна занимања, те прерачунала налазе у Јасудин индекс (*Табела 9*).

Табела 9
Јасудин индекс у истраживањима 1960-1986.
(према Марији Богдановић)

Подручје	Занимање оца	занимање испитаника		
		Немануел.	Мануелци	Пољопр.
Југославија 1960. С=0,48	Немануелци	0,60	-0,14	-0,76
	Мануелци	0,12	0,39	-0,70
	Пољопривред.	-1,09	-0,50	0,74
Србија 1970. С=0,42	Немануелци	0,50	-0,08	-0,45
	Мануелци	0,05	0,38	-0,41
	Пољопривред.	-0,52	-0,35	0,86
Краљево 1979/80. С=0,27	Немануелци	0,73	-0,52	-0,15
	Мануелци	-0,01	0,04	-0,44
	Пољопривред.	-0,20	0,13	0,70
Војводина 1982/83. С=0,41	Немануелци	0,77	-0,20	-0,32
	Мануелци	0,17	0,25	-0,45
	Пољопривред.	-0,36	-0,14	0,82
Београд 1986. С=0,50	Немануелци	0,53	-0,35	-0,22
	Мануелци	0,05	0,32	-0,62
	Пољопривред.	-0,36	-0,16	0,93

Извор: Богдановић, 1987а: 324; у табели су изостављени подаци за Хрватску.

Као што се види из горње табеле, осим у једном случају (мануелни радници у Звекитићевом истраживању), сва истраживања дају исту слику: вредност Јасудиног индекса највиша је у кућицама које означавају слојно самообнављање (зацрњено, силазна дијагонала). На основу ове табеле Марија Богдановић је закључила да „добити подаци показују да наше друштво, у различитим временским периодима и на различитим тачкама друштвеног простора карактерише *значајна зајвореност друшћивене сћрукћуре*. Назначена затвореност изражава се у *високим индексима самообнављања* на половима, међу пољопривредницима и међу немануелним слојевима. У првом случају делују *јаке друшћивене ћрећреке* за прелазак пољопривредника у мануелне а нарочито у немануелне слојеве (све вредности индекса су негативне), као што је снажно и њихово деловање у спречавању пада из немануелног слоја у мануелни и пољопривредни. Чак се и одлив из мануелне у пољопривредну скупину *сћречава* – вредност индекса је негативна и висока у свим случајевима“ (Богдановић, 1987а: 323-4; курзив С. А).

Тако опет наилазимо на оцену о „затворености друштвене структуре“, као и о постојању „јаких друштвених препрека“, које онемогућавају деци пољопривредника да напусте свој слој, и које „спречавају“ децу из средњих и радничких слојева да се спусте у пољопривреднике. Међутим, ако погледамо *ћабелу 10*, видећемо другачију слику покретљивости управо за истраживање у коме је учесво-

вала сама Марије Богдановић. Најпре, постотак самообнављања који је утврдила Богдановићева износи 45,7 посто, што значи да је преко половине испитаника променило слојни положај (54,3 посто: Богдановић, 1987а: 329). Међу руководиоцима самобнављања није ни било, а у чак 74,4 посто случајева они су долазили из породица сељака или радника. Међу стручњацима је било нешто више самообнављања (25,0 посто), али су и даље у 64,6 посто случајева долазили из породица пољопривредника, радника или пак службеника.

Табела 10
Међупоколењска покретљивост у Београду
(1986, према Марији Богдановић)

очево занимање	занимање испитаника (посто)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.	
Руководилац	0,0	2,1	4,4	0,0	1,6	0,9	1,8
Стручњак	4,6	25,0	6,6	11,1	0,4	0,0	4,1
Службеник	14,0	20,8	17,6	5,6	6,5	0,9	9,0
Приватник ⁷	7,0	8,3	4,4	33,3	7,8	0,0	6,5
Радник	18,6	27,1	49,4	11,1	46,1	1,8	32,9
Земљорадник	55,8	16,7	17,6	38,9	37,6	96,4	45,7
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Богдановић, 1987а: 330; због заокруживања збир у ступцима није свуда био 100,0, постоци су поново рачунати и неке вредности прецизиране.

Но, када *Табелу 10* изразимо преко Јасудиног коефицијента (*Табела 11*) опет добијамо слику која нас може заварати. Управо на основу те табеле Марија Богдановић даје следећи коментар: „У случају пољопривредника, чији индекс самообнављања досеже скоро максималну вредност од 0,93, деловање социјалног по-

⁷ Редослед слојева је другачији у изворној табели, где су приватници смештени између радника и земљорадника. Ја сам градским приватницима и радницима заменио место, јер је у истраживању за Београд, као и у истраживању истог тима (Поповића и сарадника) две године доцније за Србију, индекс материјалног стандарда само за ВКВ раднике био бољи у односу на градске приватнике (видети табеле: Богдановић, 1987б: 36; 1991б: 57-58). Да су градски приватници и онда били друштвено пожељније занимање у односу на раднике, види се и из Богдановићкиног (1991а: 490) налаза да стручњаци, „спречавајући пад у радничку класу, истовремено подржавају прелазак својих потомака у градске приватнике“. Да су радници збиља били изнад приватника, такво понашање стручњака у суштински важном питању, које се тиче њихове деце, могло би се оценити како ирационално. У истраживању Слободана Вуковића, рађеном годину дана после Поповићевог за Србију, добијени су подаци који су аутора навели да приватнике као слој стави одмах испод руководиоца. Наиме, подаци о квалитету куће/стана и опремљености домаћинства (Вуковић, 1994: 126; 136-7) показали су да су приватници по свом материјалном стандарду изнад радника и потпуно на нивоу социјалистичке средње класе (службеника и стручњака).

рекла на задржавање својих потомака изненађујуће је снажно. (...) За раничку класу је карактеристична могућност преласка једино у службеничку групу, вредност индекса је 0,25, док су све остале скупине за њу затворене – вредности индекса су негативне“ (Богдановић, 1987а: 332). Међутим, ако погледамо податке које даје сама ауторка (Богдановић, 1987а: 332), видећемо да је од свих очева-пољопривредника, чак 58 посто потомака прешло у неко друго занимање (у виши слој) – а то збиља тешко може да се опише речима: „деловање социјалног порека на задржавање потомака *изненађујуће је снажно*“. Такође, и од очева радника, 11,5 посто деце постала су стручњаци или руководиоци (*Исџо*) – што је опет у приличном раскораку са тврдњом да су те скупине за радничку децу „затворене“.

Табела 11
Јасудин индекс за истраживање у Београду
(1986, према Марији Богдановић)

очево занимање	занимање испитаника (посто)					
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.
Руководилац	-0,08	0,01	0,28	-0,03	-0,07	-0,12
Стручњак	0,01	0,48	0,12	0,07	-0,71	-0,25
Службеник	0,05	0,13	0,19	-0,04	-0,22	-0,22
Приватник	0,01	0,03	-0,06	0,29	0,16	-0,25
Радник	-0,21	-0,09	0,25	-0,32	0,32	-0,46
Земљорадник	0,19	-0,53	-0,52	-0,13	-0,15	0,93

Извор: Богдановић, 1987а: 332.

Проблем је, наравно, и даље био у томе што су те бројке биле ниже од „савршене покретљивости“. Али таква покретљивост се могла остварити, као што ћу исцрпније да објасним у наредном поглављу, само по цену великог пада деце из свих слојева у пољопривреднике (како би се уравнотежиле узлазна и силазна покретљивост). А то је, након четири деценије индустријализације, а нарочито у београдским условима, било прилично необично очекивање. Наиме, ако у истраживању за Београд очекујете да добијете већу покретљивост ка слоју пољопривредника, и то после неколико деценија убрзане индустријализације, томе би у стварности онда требало да претходи или масовно исељење градског становништва на пољопривредне ободне Београда, или претварање свог слободног градског земишта (укључив и градске паркове) у њиве. Тешко да би једно или друго могло бити друштвено и економски разборито – осим у случају какве привредне или социјалне катастрофе. Но о томе више доцније.

Сличну оцену друштвене покретљивости Марија Богдановић је дала и у свом извештају који се тицао истраживања за Србију (1988) – поготово у де-

лу где је користила Јасудин индекс (Богдановић, 1991а: 490). Ако поново погледамо *Табелу 2*, где је пренет основни налаз из овог истраживања, видећемо велику отвореност друштвене структуре. Највиши слој, политичко-привредни руководиоци, у чак 57 посто случајева попуњен је децом сељака, а у 27 посто случајева децом радника. Међу стручњацима, радници и пољопривредници чинили су чак 66 посто очева. Ако ова два слоја третирамо као горње слојеве у социјализму, онда можемо рећи да је – кад вредности из прва два лева ступца у *Табели 2* сравнимо са крајње десним ступцем – покретљивост била готово „савршена“ за руководиоце, док су стручњаци били више него „савршено“ попуњавани из редова радника, а мање „савршено“ из редова сељака.

Међутим, када те податке претворимо у Јасудин индекс (*Табела 12*), опет добијамо правилну, црну, спуштајућу дијагоналу „саморепродукције“, негативне вредности за силазак у раднике или сељаке, као и негативне вредности за успињање деце пољопривредника у горње слојеве (осим у руководиоце). Повучена овом табелом, Богдановићева (1991а: 490) каже да је високи Јасудин индекс за земљораднике „израз њихове немоћи да прекораче друштвене баријере пред којима се ова класа налази“. Но те „друштвене баријере“ – ако погледамо одлив у постоцима – прекорачило је чак две трећине (64 посто) деце пољопривредника (Богдановић, 1991а: 486). Прилично висок постотак за „немоћ“ једног слоја да своју децу попне у виши слој.

Табела 12
Јасудин индекс за истраживање у Србији
(1988, према Марији Богдановић)

очево занимање	занимање испитаника (посто)					
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.
Руководилац	0,037	0,380	-0,025	-0,073	-0,387	-0,088
Стручњак	0,009	0,436	0,059	0,046	-0,427	-0,272
Службеник	0,028	0,243	0,151	-0,008	-0,361	-0,176
Приватник	0,001	0,028	-0,011	0,338	-0,171	-0,293
Радник	-0,055	0,042	0,148	0,004	0,165	-0,254
Земљорадник	0,028	-0,526	-0,462	-0,351	-0,019	0,614

Извор: Богдановић, 1991а: 507.

Наравно, опет је Јасудин индекс заварао, због велике неравнотеже између узлазне и силазне покретљивости: док се 52 посто испитаника попело навише у односу на слој родитеља, 39 посто је остало у слоју својих родитеља,

а слојно се спустило свега 9 посто испитаника (Богдановић, 1991а:486⁸). Посебно је силазак у слој пољопривредника био мали, што је изразито повећало индекс самообнављања земљорадника. Али, из тога никако није следио закључак да је такав индекс „израз њихове (земљорадничке – С. А) немоћи да прекораче друштвене баријере пред којима се ова класа налази“. Јер, у социјалистичкој Србији, деца сељака сразмерно су лако – посебно у поређењу са данашњим приликама – прелазила у сва средња и виша занимања.

Конечно, поменимо и истраживање Слободана Вуковића (Србија ван покрајина, пролеће 1989). Ако погледамо основне податке (Табела 13) видећемо сличну слику покретљивости коју нам дају и основни подаци Марије Богдановић. Руководиоци су у 61,0 посто случајева деца радника или сељака, а стручњаци у 43,9 посто случајева. Ова два горња слоја се такође у великој мери регрутују и из слоја службеника – у 17,9 посто (руководиоци), односно у 24,9 посто (стручњаци). Наравно, опет имамо да је силазност из виших и средњих слојева у раднике и земљораднике мала, док је силазност радника у пољопривреднике чак троструко мања од „савршене“.

Табела 13
Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Вуковићу, 1989)

очево занимање	занимање испитаника (посто)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Прив.	Служ.	Радн.	Земљ.	
Руководиоци	7,5	4,8	3,2	1,9	0,3	0,0	3,1
Стручњаци	7,5	22,8	8,7	6,0	2,5	0,6	8,9
Приватници	6,1	3,6	22,1	6,0	2,2	1,9	5,6
Службеници	17,9	24,9	7,9	19,9	6,5	0,7	15,0
Радници	32,1	27,0	30,1	45,4	55,9	10,3	36,4
Земљорадник	28,9	16,9	27,0	20,8	32,6	86,5	31,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Вуковић, 1994: 185.⁹

⁸ Податак о узлазној и силазној покретљивости односи се на изворни распоред слојева; види напомену уз Табелу 10. Рецимо, 7 посто радника је прешло у приватнике, што је Богдановићева третирао као силазну покретљивост (1991: 483), док би се по мом распореду слојева то третирао као узлазна покретљивост.

⁹ Изворна Вуковићева табела је нешто другачија и садржи 10 гроздова занимања. Ради поједностављивања, а и могућности поређења са ранијим истраживањима, спојио сам НК/ПК раднике и КВ/ВКВ раднике у раднике, рутинске службенике и ниже руководиоце у службенике, те директоре и функционере у руководиоце. Такође, из истих разлога, заменио сам хијерахијска места стручњака и приватника. Код Вуковића су, наиме, приватници стављени између руководиоца и стручњака. Али, подаци о материјалном положају показују да су приватници могли бити смештени и између стручњака и службеника (види моју напомену 3, горе).

И опет, када се ови подаци изразе преко Јасудиног коефицијента (*табела 14*) добијамо слику самообнављајућих слојева и затвореног друштва: црну, спуштајућу дијагоналу „саморепродукције“, негативне вредности за силазак у раднике или сељаке, као и негативне вредности за успињање деце пољопривредника у све горње слојеве. Оваква слика наводи и Вуковића на опаску да „постоје озбиљне препреке за прелазак потомака свих друштвених класа у сељаштво“, те да се у том смислу „највише исказана препрека односи на радништво“, затим да „постоји препрека да потомци сељака прелазе у остале друштвене групе“, те да је „силазак у нижу класу, какво је радништво (...) готово онемогућен за потомке етатистичке класе“ (Вуковић, 1994: 44). Такође је и деци руководиоца, по овом аутору, силазак према сељаштву „спречен озбиљним друштвеним баријерама“ (Вуковић, 1994: 46).

Табела 14
Јасудин индекс за истраживање у Србији
(1989, према Вуковићу)

очево занимање	занимање испитаника (посто)				
	Руководилац	Струч./ Служб.	Приватник	Радник	Земљорадник
Руководилац	0,32	0,08	0,00	-0,31	-0,11
Струч./служб.	-0,01	0,34	-0,03	-0,15	-0,12
Приватник	0,02	-0,13	0,27	-0,16	-0,07
Радник	-0,04	0,06	-0,19	0,28	-0,73
Земљорадник	-0,03	-0,12	-0,06	-0,07	0,80

Извор: Вуковић, 1994: 42.

Тако су истраживачи покретљивости српског друштва, током осамдесетих, поведени извесним схематским (механичким) читањем табеле са Јасудиним коефицијентом, долазили до тога да некритичким коришћењем појмова попут „баријера“ и „саморепродукције“ остављају утисак на читаоца да пишу о једном суштински затвореном друштву. Главним изворима те погрешке посвећено је наредно поглавље.

„Савршена покретљивост“ у социјализму

Када је Милић у нашу социологију уводио појам „савршене покретљивости“, он је поштено упозоравао да је тај термин више „математичко-статистички, а не социолошки или етички појам“ (Милић, 1996: 160). Међутим, тај термин је ипак збуњивао, па и заводио многе социологе – укључив и самог Милића (1996: 184). Они су, наиме, кроз такву оптику – нарочито када је одступање од „перфектне мобилности“ изражено Јасудиним коефицијентом – сагледавали тадашње

друштво, те непрестано били незадовољни утврђеном покретљивошћу. Но, ако мало боље погледамо, видећемо да „савршена покретљивост“ заправо и није био баш најпогоднији појам за анализу и разумевање брзо индустријализујућих друштава (какво је било и српско друштво у доба социјализма). А у таквим друштвима је увек много узлазне, а мало силазне покретљивости.

Да би се разумело колико је захтев за уједначавањем узлазне и силазне покретљивости погрешан за друштва убрзане индустријализације, навешћу једноставан пример. Пођимо од модела друштва састављеног само од две класе – индустријских радника и пољопривредника. Првих је милион, других девет милиона. Нека је то друштво већ дуже времена у стагнацији, због чега нема покретљивости, а класе се самообнављају. У једном тренутку, међутим, долази до бурног индустријског развоја. Након њега, индустријских радника има два милиона, а сељака осам. Нико од радника није пао у сељаке, већ се милион сељака попело у раднике (Табела 15). Ово је, наравно, доста заострен модел, али он суштински одговара стварном дешавању у доба социјализма.

Табела 15
Међупоколењска покретљивост у заостреном моделу
социјалистичке модернизације
(број)

Занимање оца	Занимање испитаника		Укупно
	Радници	Сељаци	
Радници	1.000.000	0	1.000.000
Сељаци	1.000.000	8.000.000	9.000.000
Укупно	2.000.000	8.000.000	10.000.000

Но, сада наступа социолог и утврђује велико одсијање од „савршене покретљивости“ (Табела 16). Јер, уместо да радника сељачког порекла буде 90 посто, њих је „само“ 50 посто. „Покретљивост је само структурална, то јест изнуђена, али не и стварна. Друштво није отворено, већ затворено“, закључиће наш социолог.

Табела 16
Међупоколењска покретљивост у заостреном моделу
социјалистичке модернизације
(посто)

Занимање оца	Занимање испитаника (у %)		
	Радници	Сељаци	Ук. удео
Радници	50,0	0,0	10,0
Сељаци	50,0	100,0	90,0
Укупно	100,0	100,0	100,0

Дакле, да би друштво било „отворено“, по критеријуму „савршене покретљивости“, није довољно да се милион сељака попело у раднике. Неопходно је и да 800.000 радника сиђе у пољопривреднике, а још толико пољопривредника да се успе у раднике (Табела 17).

Табела 17
„Савршена покретљивост“ у заоштrenom моделу
социјалистичке модернизације
(број)

Занимање оца	Занимање испитаника (у %)		Укупно
	Радници	Сељаци	
Радници	200.000	800.000	1.000.000
Сељаци	1.800.000	7.200.000	9.000.000
Укупно	2.000.000	8.000.000	10.000.000

И тек сада добијамо „савршену покретљивост“ (табела 18). Међутим, хајде да се запитамо – које рационално друштво би се одрекло четири петине индустријских радника, усред економско-модернизацијске експанзије, да би задовољило захтеве „савршене покретљивости“? Исто важи и за децу индустријских радника – ако овај случај „развучемо“ тако да се убрзана индустријализације спроведе за живота једне генерације (што је код нас био случај). „Савршена покретљивост“ би онда подразумевала да четири петине деце индустријских радника пређе на село, и почне да се бави пољопривредом. Али, како сви ти људи могу то да учине ако немају своју земљу, односно пољопривредна имања? Такав прелазак би се могао замислити само у друштву потпуно концентрисаног власништва над земљом, у коме обрадиве површине припадају државним колхозима или пак приватним велепоседима. Тек ту би деца индустријских радника релативно брзо могла да постану пољопривредни (најамни) радници.

Табела 18
„Савршена покретљивост“ у заоштrenom моделу
социјалистичке модернизације
(посто)

Занимање оца	Занимање испитаника (у %)		
	Радници	Сељаци	Ук. удео
Радници	10,0	10,0	10,0
Сељаци	90,0	90,0	90,0
Укупно	100,0	100,0	100,0

Али, одмах се поставља следеће питање – а где би они становали? Претпоставка тако масовне сеобе из града на село морала би бити нека варијанта касарнског или чак логорског система смештаја, не само на селу, већ и у граду. Јер, само тако би се могао релативно брзо обезбедити смештај за масовно премештање становништва које захтева „савршена покретљивост“. У горњем примеру, рецимо – уместо да се, као у моделу „несавршене покретљивости“, изнађе стамбени простор за „само“ милион нових становника града – било би потребно у граду обезбедити смештај чак за 1,8 милиона сељачке деце, а на селу за још 0,8 милиона градске деце. То би или повећало нови стамбени простор који би се морао изградити (са 1,0 на 2,6 милиона житеља), или би захтевало да 0,8 милиона градских и 0,8 милиона сеоских становника једноставно замене своја места. Прво би било економски неисплативо – 160 посто скупље од модела „несавршене покретљивости“. Друго би захтевало снажну меру политичког управљања животима људи, могућу само у каквом тоталитарном („полпотовском“) систему.

Тако се показује да је захтев за „савршеном покретљивошћу“ у друштву уобразане социјалистичке модернизације заправо поприлично нерационалан. Гачније, он има смисла само са екстремно левичарског (рецимо, маоистичког) социјално-политичког становишта. Наравно, цела наша социолошка заједница је, у време социјализма, била под утицајем општег про-егалитаристичког расположења. Постојала је атмосфера у којој су социолози могли бити непрестано незадовољни утврђеним степеном друштвене покретљивости, ма како он био велик (јер је покретљивост одступала од „савршене“), а да није било другачијих гласова који би указивали на реалне консеквенце захтева за таквом врстом („савршене“) покретљивости.

Штавише, увођење сложенијих статистичких („синтетичких“) показатеља одступања од „савршене“ покретљивости изгледа да је још више замаглило основни проблем, онемогућајући критичку саморефлексију социолога¹⁰. Појмови као што су „индекс асоцијације“¹¹ и „Јасудин коефицијент“ (у српској социологији обавезно писан са словом ипсилон на почетку; изузетак Миладиновић,

---

¹⁰ Један од важнијих проблема истраживања друштвене покретљивости, уочених и у литератури, и јесте све веће господство статистичке обраде података над њиховим теоријским разумевањем (Miller, 1998: 159). Често су све сложенији статистички модели и показатељи који су коришћени у истраживању друштвене покретљивости водили у све мањи теоријски напредак (*Исио*). Статистички модели и технике као да су се отргли од теоријског разумевања и готово постали сами себи циљ. То, међутим, онемогућава шири увид у податке и расправу унутар научне заједнице о њиховом тумачењу и начинима њиховог даљег прикупљања. Тако добијамо апсурдну ситуацију у којој поједини социолози непрозирним статистичким техникама „практично могу да докажу било шта“ (Breen and Goldthorpe, 1999: 21).

¹¹ Показује однос између постојеће и савршене покретљивости. Рецимо, (највиша) вредност 1,00 значи да се одређени слој или професионална група самообновила у наредном поколењу.

1993), као да су покрили сваки дубљи смисао података које су ти статистички показатељи изражавали. Они готово да су постали научни тотеми, који су слепо слеђени и обожавани. Тако су многи социолози, пишући о друштвеној покретљивости гледали првенствено да ли су вредности „индекса асоцијације“ или „Јасудиног коефицијента“ за поједине групе занимања близу нуле. Ако то није био случај – а по правилу није – то их је одмах водило до закључка да постоје „барјере“ или „системске блокаде“, које производе (или су већ произвеле) суштински „затворено друштво“.

Међутим, баш као што је показано у критици шематске примене концепције „страначке идентификације“ у српској социологији (Антонић, 2006: 155-183), приликом преузимања теоријских модела и аналитичких оруђа развијених у другачијим друштвима од нашег, мора се показати додатна мера опреза. Као што и шематско преузимање (из америчке социологије) и примена „страначке идентификације“ на изборно понашање српских бирача није уродило плодом (Антонић, 2006: 155-183), тако и шематско преузимање „Јасудиног индекса“, уобличеног за анализу већ давно индустријализованих друштава, вероватно није ни могло да донесе значајније успехе у разумевању и оцењивању покретљивости друштава која се тек индустријализују (или су управо завршила са индустријализацијом). Наиме, примена Јасудиног индекса на таква друштва само је повећавала контроверзне аспекте концепције о савршеној покретљивости – пре свега питање зашто би покретљивост „нултог збира“ (у којој се неко не може попети, а да се други не спусти) била боља од покретљивости друштва у коме огромна већина бележи успон (па и по цену да се мали број потомака с врха спушта на дно стратификационе пирамиде; Saunders, 1990: 79-83). Са масивном узлазном покретљивошћу, тако типичном за брзо индустријализујућа друштва, проблем „нултог збира“ и захтеване масивне силазне покретљивости, добија посебно оштре контуре.

Следеће је питање како се у условима брзе и масовне промене структуре радне снаге у брзо индустријализујућим друштвима може очекивати да ће се масовно попуњавање отворених места на средњим и горњим стратификационим спратовима вршити у истој сразмери према свим слојевима (агрегацијама занимања) и уз одржавање једнаке величине узлазно-силазног кретања – што је све претпоставка „савршене покретљивости“. У нашем поједностављеном моделу имали смо две класе. Али реални број слојева увек је већи, и укључује макар још и службенике, стручњаке и руководиоце, чији број (удео) такође расте са индустријализацијом. Идеја да ће се сва нова места у тим слојевима попуњавати у сразмери са уделом сваког слоја у структури становништва, при чему ће се још и водити рачуна о уједначавању узлазне и силазне покретљивости, тешко да је у складу са елементарном социјалном реалношћу.

Уз то, такво “шаблонско” читање Јасудиног индекса за социјалистичка друштва подразумева претпоставку да су слојеви као агрегације занимања јасни ступњеви меритократске хијерархије. Тако би онда *само* од способности потомака зависило на ком ће се ступњу те хијерахије они коначно наћи. Међутим, чак и када би тако савршени механизми меритократске селекције и класификације могли постојати, агрегације занимања у стварности нису степенасте, јасно одвојени стратуми, већ пре ромбоидне структуре чији једни делови могу бити у истој равни (рецимо, КВ радник и средњи службеник), а други делови испод или изнад (ВКВ радник и нижи службеник, или НКВ радник и виши службеник; видети: Милић, 1996: 41). Зато су наивне обе псеудифункционалистичке претпоставке, које су у основи свих експлицитних или имплицитних захтева за „савршеном покретљивости“ у социјализму (као варијанти меритократског друштва): 1. да се за обављање функције службеника морају имати веће способности од функције радника, а за функцију радника веће способности од функције пољопривредника; и 2. да ће у друштву „савршене покретљивости“ постојати некакав меритократски механизам који ће способније појединце, без обзира из ког слоја долазе, аутоматски распоређивати у службенике, мање способне појединце у раднике, а најмање способне појединце у сељаке. Али, нити су то меритократски јасно различите позиције, нити је такав меритократски механизам прерасподеле до сада пронађен.

Коначно, значајно је и питање начина интерпретације добијених показатеља. Ако погледамо изворни Јасудин рад, у коме је објашњен Y -коэффициент (Yasuda, 1964), нећемо наићи на (иначе код наших социолога обавезно) читање негативних вредности Јасудиног индекса као индикатора постојања „социјалних баријера“. Штавише, нећемо наићи ни на саму реч „баријера“, „спречавање“, нити на било који сличан израз који денотира постојање „социјалног механизма“ чији је учинак заустављање покретљивости. На који начин је тачно ово тумачење дошло у нашу социологију није баш најјасније – Секулић, Флере/Ђурђев, Богдановићева, као и Вуковић, на местима на којима користе Јасудин индекс, не помињу другу литературу до самог Јасудиног рада. Неко будуће истраживање тек треба да покаже одакле нам је заправо такво тумачење дошло.

Но оно што је извесно јесте да би било добро да се ревидира престога оцена о недовољној отворености за покретљивост српског друштва у доба социјализма. То друштво је, са становишта могућности узлазне покретљивости, било веома отворено друштво, како у поређењу са другим њему савременим друштвима, тако и у поређењу са данашњим српским друштвом. А велико је питање да ли ће Србија, у том погледу, икада више бити тако отворено друштво као што је била током шездесетих и седамдесетих година 20. века.

НАВЕДЕНИ РАДОВИ

- Антонић, Слободан (2012): „Друштвена покретљивост у Британији и Србији: истраживања и налази“, *Социолошки годишњак*, год. 7, стр. 7-35. Доступно и као веб документ: www.sociolog.rs/files/SOCIOLOSKI_GODISNJAK_7_2012.pdf
- (2006): *Елија, грађанство, слаба држава: Србија после 2000*. Београд: Службени гласник.
- Богдановић, Марија (1992): „Међугенерациска друштвена покретљивост“, *Социологија*, год. 34, бр. 2, стр. 193-211.
- (1991а): „Вертикална друштвена покретљивост“, у: *Србија крајем осамдесетих*, уред. Михаило В. Поповић, стр. 469-533. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- (1991б): „Основне димензије и друштвени положај слојева“, у: *Србија крајем осамдесетих*, уред. Михаило В. Поповић, стр. 35-64. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- (1987а): „Друштвене неједнакости и вертикална друштвена покретљивост“, у: Михаило В. Поповић (ур.), *Друштвене неједнакости: социолошко истраживање у Београду*, стр. 315-346. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- (1987б): „Друштвени слојеви према основним димензијама социјалног раслојавања“, у: Михаило В. Поповић (ур.), *Друштвене неједнакости: социолошко истраживање у Београду*, стр. 33-50. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- Breen, Richard, and John H. Goldthorpe (1999): „Class Inequality and Meritocracy: A Critique of Saunders and An Alternative Analysis“, *British Journal of Sociology*, Vol. 46, No. 50, pp. 1-27.
- Вуковић, Слободан (1994): *Покретљивост и структура друштва*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Glass, David (ed.) (1954): *Social Mobility in Britain*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Goldthorpe, John H. (1987[1980]): *Social Mobility & Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press [1980: Oxford Press].
- Звекић, Угљеша (1981): „Међугенерациска вертикална покретљивост“, *Социолошки преглед*, год. 15, бр. 1-2, стр. 115-122. Доступно и као веб документ: <http://www.ssd.org.rs/images/stories/zveki1.pdf>
- Јанићјевић, Милосав (1972): „Међугенерациска друштвена покретљивост у СР Србији“, *Марксистичке свеске*, год. 1, бр. 1-2, „Структура социјалистичког друштва у Југославији“, ур. Мирослав Печулић, Стипе Шувар, Зоран Видаковић, стр. 75-87. Факултет политичких наука: Сарајево. Доступно и као веб документ: <http://ssd.org.rs/images/stories/janicijevic0001.pdf>
- Миладиновић, Слободан (1993): „Вертикална друштвена покретљивост у Југославији“, *Социологија*, год. 35, бр. 2, стр. 263-281.

- Miller, Robert (1998): „The Limited Concerns of Social Mobility Research“, *Current Sociology*, Volume 46, Number 4 (October), pp. 145-163.
- Милић, Војин (1996): *Друштвена структура и покретљивост Југославије: (од друге половине 50-тих до средине 60-тих година)*. Нови Сад: Катедра за социологију Филозофског факултета.
- (1960a): „Један појмовно-хипотетички оквир за проучавање друштвене структуре“, *Социологија*, год. 2, бр. 2, стр. 3-39.
- (1960b): „Осврт на друштвену покретљивост у Југославији“, *Сociолошки ревија*, год. 10, бр. 3-4, стр. 184-231.
- Saunders, Peter (1990): *Social Class and Stratification*. London: Routledge.
- Секулић, Душко (1984): „Социо-професионална мобилност у Југославији: реинтерпретација неких истраживања“, *Социологија*, год. 26, бр. 1-2, стр. 69-86.
- Флере, Сергеј и Бранислав Ђурђев (1984): „Међугенерациска вертикална покретљивост у Војводини“, *Социологија*, год. 26, бр. 1-2, стр. 157-172.
- Цвејић, Слободан (2012): „Нови трендови у класно-слојној покретљивости у Србији“, у: *Промене у друштвеној структури и покретљивости*, ур. Срђан Шљукић и Душан Маринковић, стр. 143-157. Нови Сад: Одсек за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Доступно и као веб документ: <http://ssd.org.rs/images/stories/opsti/34434.pdf>
- Yasuda, Saburo (1964): „A Methodological Inquiry into Social Mobility“, *American Sociological Review*, Vol. 29, No. 1 (Feb.), pp. 16-23.

Slobodan Antonić
Faculty of Philosophy, Belgrade

Summary

SOCIAL MOBILITY IN SOCIALIST SERBIA: A REVISIONIST APPROACH

Abstract: This paper starts from the findings of the latest study of social structure in Serbia (2012), which show a significant reduction of vertical social mobility, especially for further inter-stratum distance. In light of these data, the author considers that we have to re-examine earlier, very biting evaluation of some Serbian sociologists concerning "closeness" for mobility of the society in socialist Serbia. The author analyzes and re-evaluated findings of earlier research (Janičijević, 1970; Flere and Đurđev, 1982/3; Bogdanovic, 1986; 1988; Vukovic, 1989). He concludes that very brisk evaluation of mobility in the Serbian society during socialism is a consequence of schematic interpretation of these findings with Yasuda's index.

Keywords: structural mobility, perfect mobility, Yasuda's coefficient, egalitarianism, ideology.